

IX-XII. YÜZYILLARDA FERGANA'DA YERLEŞMİŞ TÜRK BOYLARI

GÜLNİSA AYNAKULOVA*

Fergana Vadisinde çok eski zamanlardan beri çeşitli ırklara mensup birçok kavmin yaşadığı bilinmektedir. Araştırmalardan Fergana bölgesinde yaşayan etnik grupların arasında Türk unsurunun daha Usunlar devrinden itibaren etnik kimliğini koruyarak gittikçe daha geniş topraklara yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu etnik süreç IX-XII. yüzyıllarda, özellikle Karahanlılar döneminde daha yoğun bir şekilde gelerek bölgenin Türkleşmesi ve Türk dilinin galebe çalmasıyla sonuçlanmıştır.

IX-XII. yüzyıllardaki Fergana Vadisinin etnik durumuna gelince vakıta şu ki, bölge ahalisinin bir kısmı Fars kökenli etnik gruplardan meydana gelmiştir. Fakat bu etnik gruplar da saf İranlılar olmayıp, çoğu uzun tarihi dönem içerisinde birbirini takip ederek bu topraklarda meydana gelen Türk hâkimiyetleri dönemlerinde yerleşmiş ve sonraları İslamiyeti kabul etmiş olan şehirli ve köylü yerleşik Müslüman Türklerden oluşmaktaydı. Burada hemen şunu belirtelim ki, Ortaçağ İslam müellifleri şehirli veya vadi halkını genel olarak İslam sancağı altında, İslam dini ve kültürü çevresi içinde buldukları için sadece Müslümanlar olarak adlandııyorlardı. Türk kelimesi bu dönemde daha çok *gayrimüslim*, *gayrimedenî* anlamında yani yerleşik Maverâünnehir kültürüne uygun yaşamayanlar anlamında kullanılmaktaydı. Dolayısıyla adı geçen bu iki kültür çevresini, yani Maverâünnehir ile Bozkır Türk kültürünü etnik açıdan tamamıyla birbirinden farklı bir dünya boyutunda karşılamak çok yanlış bir yaklaşım olacaktır. Öte yandan bu eski tarım bölgesi, etrafında bulunan Alay, Türkistan, Çatkal (Cidgil) vs. sıradağlarının eteklerinde yaşayan yarı göçebe yarı yerleşik Türk boylarıyla çevrili olup bu yarı göçebe Türk boyları ile yerleşik ahali arasında asırlar boyunca devam edip gelen sıkı kültürel ilişkiler mevcuttu. Fergana bölgesini fethederken Karahanlılar herhalde pek ciddi mukavemetle karşılaşmışlardır. Çünkü X. yüzyılda sadece bazı şehirler değil, genel olarak bütün

* Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Siirt/TÜRKİYE, gaynakulova@gmail.com

Fergana bölgesi belli süreler içinde müstakil olarak varlığını sürdürmüşlerdir². Bu durum Karahanlı hükümdarlarının Fergana'yı ve Samanoğullarının diğer vilayetlerini fethetmelerini daha da kolaylaştırmıştır. İslam müelliflerinin verdiği bilgilere göre, Oş, Özkent ve Fergana'nın diğer şehirlerinde kalabalık sayıda Türk boyları yaşamaktaydı. Bu durum Fergana'nın Doğu'dan gelen istilacılar tarafından fethini hem hızlandırmış, hem kolaylaştırmıştır.

İstahri ve İbn Havkal Maverünnahr hakkında verdikleri bilgilerde; ...Taraz'dan itibaren batıya doğru Farab, Sütkend, Suğd, Semerkand ve Buhara taraflarından Harezme ve Harezme gölüne kadar uzanan yay halindeki çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar, kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a kadar uzanan doğru çizgi üzerinde Karluk Türkleri bulunur...³ Maverünnahr halkının yedikleri et Oğuzlardan, Karluklardan ve etrafındaki diğer ülkelerden getirilen hayvanların etidir. Oraya, etrafında bulunan Türklerden ihtiyaçtan fazla köle getirilir⁴ demektedir.

İslam müelliflerinin zikrettiği bu Karluk boyları ne zaman ve nasıl bir şekilde Batı Tanrı Dağları bölgesine ve bilhassa Fergana Vadisine kadar ulaşabilmişlerdir? Bu soruya cevap verebilmek için yarım asır öncesi Türk tarihine geri dönmemiz icap etmektedir.

a) Karluklar

745 yılında Uygurlar Karlukların, Kırgızların ve Basmılların yardımıyla doğu Türk Kağanlığına son vermiş ve kısa bir müddet sonra eski müttefiklerini itaat altına almaya başlamışlardır. 755'te eski müttefiklerinin baskılarına karşı koyamayan Karluklar gittikçe güneye doğru ilerleyerek ve bölgedeki elverişli siyasî durumdan istifade ederek 766'da başkenti Suyab olan Türgeş topraklarını ele geçirmişlerdir. Karlukların bu göçleri hakkında ilk bilgiler Uygur Hakamı Moyun Çur'un adına yazılan kitabede zikredilmektedir⁵. Bununla birlikte Karlukların bir kısmının daha Gök-

² N. N. Negmatov, *Gosudarstvo Samanidov (Maverannahr i Horasan v IX-X vv.)*, Duşanbe, 1977; B.G. Gafurov, *İstoria Tadjikskogo Naroda v Kratkom İzloženii (S Drevnejših Vremen do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialističeskoj Revolyutsii 1917 g.)*, Pod Red. İ. Braginskogo, T. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Političeskoj Literatur, Moskva, 1949, s. 206; Ye. A. Davidoviç, *Numizmatičeskiye Materiali Dlya İstorii Razvitiya Feodalnih Otnošeniy v Sredney Azii Pri Samanidah*, Trudı İnstitutu İstorii, Arheologii i Etnografii AN Tadjikskoi SSR, 1954, T. XXVII, s. 99-117.

³ İstahri, *Surat al-Ard (Vıae Regnorum)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, I, s. 286-287; Havkal, *Surat al-Ard (Opus Geographicum)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, II, s. 387; R. Şeşen, *İslam Coğrafıacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985, s. 207, 161, 171.

⁴ Havkal, *a.g.e.*, s. 464; İstahri, *a.g.e.*, s. 288; Şeşen, *a.g.e.*, s. 161, 208.

⁵ S. G. Klyaçtormıy, *Terhinskaya Nadpis, ST*, 1980, III, s. 94.

türkler zamanında Türgeş topraklarına sızdıkları bilinmektedir. Karluklar, 751'deki Talas savaşında Araplar tarafını tutarak Çinlilerin ağır yenilgiye uğramasını sağlamışlardır. Tarihi bilgilere göre VIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Karluklar Kaşgarya'yı sonra Fergana'yı zapt etmişler ve daha sonra Sır Derya topraklarına kadar yayılmışlardır⁶. Halife Harunü'r-Reşid devrinde (786-809) Araplar tekrar Fergana'ya sefer düzenlemek zorunda kalmışlardır. Çünkü burası artık Karluk Yabgusu'nun hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Bundan dolayı vali Gitrif (791-793) Karluk Yabgusu'nun ordusunu geri püskürtmek için Amr b. Cemil'i Fergana'ya göndermiştir⁷. Hudûdu'l-Âlem'de şöyle bilgilere rastlıyoruz: Kûh-Yâl (Kök-Yol), Atlâh (Otlah), Lûlug (Ulug); Bunlar Babarakuk (Bara-Kûh) dağının yamacında yerleşmiş bulunan çok güzel, refah seviyeleri yüksek olan üç köydür. Dihkanları Yabgu'nun kardeşleridir⁸. Uz-Kas ve Milcikas; Bara-Kuh dağının yamacında bulunan iki köydür. Refah seviyeleri yüksek ve çok güzel olan bu köyler Yabgu hükümdarlığına bağlıdır⁹. Diğer İslam kaynaklarının verdiği bilgilerde sözü geçen bu Bara-Kuh dağının Oş şehri yakınında bulunduğu bilinmektedir¹⁰.

İncelediğimiz yüzyıllarda Karluk boylarının Fergana bölgesinde yaşadığını gösteren diğer bilgiler ise yer, su dağ, köy adlarıyla ilgilidir. Aynı kaynaklar Halluh Dağının arkasından çıkan Uzgend ve Parak nehirlerinden söz etmektedir¹¹. Hatlam (Haylam?) nehri ise Man(î)sa dağında, Halluh ve Hatlam şehrinde, Yağma (dağ) etekleri arasındaki sınırdaki uçtan çıkardı¹². Bu dağ, şehir, köy veya nehir adları şüphesiz bu yörelerde yaşayan veya belli bir dönem içerisinde bu topraklarda bulunan kavimlerin tarihi izlerini yansıtmaktadır.

Yazılı kaynaklar IX-X. yüzyıllarda Tanrı Dağlarında ve ona yakın bölgelerde yaşayan Karluklar'dan söz etmektedir¹³. Bu bilgilere göre doğrudan doğruya Karluk

⁶ O. Karayev, *İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X-naçalo XII vv.)*, Frunze, İlim, 1983, s. 60.

⁷ V. V. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan H. D. Yıldız, Ankara, TTK, 1990, s. 218.

⁸ *Hudûd al-Âlam. The Regions of the World, A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.* Translated and Explained by V. Minorsky with the Preface by V. V. Barthold, Translated from the Russian, London, 1937, (p. 18a); Şeşen, *a.g.e.*, s. 65.

⁹ *Hudûd*, (p. 18a); Şeşen, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁰ *Materialy po İstorii Kirgizov i Kirgizii*, Otv. Red. V. A. Romodin, Vıp. 1, Moskva, Nauka, 1973, s. 266; *Babur-Name (Zâpiski Babura)*, Red. Azimcanova S. A., İnstitut Vostokovedeniya AN Respubliki Uzbekistan, Taşkent, 1993, s. 34.

¹¹ *Hudûd*, (p. 9b).

¹² *Hudûd*, (p. 9b).

¹³ Havkal, *a.g.e.*, s. 464; İstahrî, *a.g.e.*, s. 286-287, 288; Mukaddasî, *Ahsan al-Takâsim fi Marifat al-Akâlim (Descriptio Imperii Moslemici)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, III, s. 273, 275; *Hudûd* (p. 9b).

adını taşıyan topluluğun yurdu Taraz, Kulan'dan başlayıp Isık Göl'ün güneydoğusundaki Uç şehrine kadar uzanmaktadır¹⁴. Talas vadisinin doğusunda Karlukların çadırları bulunmakta, Kasra-Bas'ta kışık obaları bulunmaktadır. Barshan şehri onların sınırları içinde bulunmakta olup, Fergana'nın Doğu sınırlarına kadar ulaşmak için Karluk toprakları üzerinden otuz gün yürümek gerekiyordu¹⁵.

b) Kırgızlar

IX-XII. yüzyıllarda Fergana Bölgesi'nde varlığını sürdüren diğer bir Türk boyu da Kırgızlardır. Kaynaklardan bilindiği üzere Kırgızlar eski zamanlardan beri (VI-XIV. yy.) Yenisey Irmağı'nın orta bölgelerindeki vadiden güney Sibirya'ya uzanan topraklarda yaşamaktaydılar¹⁶. VI. yüzyılın ikinci yarısından VIII. yüzyılın ortasına kadar Yenisey Kırgızları Birinci ve İkinci Gök Türk kağanlıkları tarafından hâkimiyetleri altına alınmışlardır. Fakat onlar kağanlığa ancak bazı zamanlarda bağlı kalmışlar ve çoğu zaman kendi siyasetlerini yürütmüşlerdir¹⁷. İkinci Gök Türk Kağanlığına karşı mücadele özellikle Kağan Bars Beg zamanında çok yoğunlaşmıştır. 711 yılında Kül Tegin'in ordusu Kırgız Kağanını öldürmüştür ve başkentini yıkmıştır. Yaklaşık 758 senesinde Kırgızlar geçici olarak Uygur Kağanlığını tanımışlar, fakat özgürlükleri için savaşa devam etmişlerdir¹⁸. Bu özgürlük savaşları bilhassa IX. yüzyılın yirmili-otuzlu yıllarında çok şiddetlenmiştir. 840'ta Kırgız ordusu Uygur kağanlığını bozguna uğratmış ve Orhun'daki başkentleri Ordu-Balık'ı ele geçirmişlerdir. 840-844 yılları arasında bütün Merkezi Asya'daki siyasi iktidar Yenisey Kırgızlarının eline geçmiştir. Kırgızlar Güneydoğu'ya (Hangay, Edzin-Göl), Güneybatı'ya (Moğol Altayı, Tanrı Dağları yöresi), Batı'ya (İrtiş) doğru birkaç sefer yapmışlardır. Kırgızların bir kolu, Moğolistan'dan Doğu Tanrı Dağlarına sürülmüş olan Uygurların bir kısmının peşini takip ederek 843'te Kuça, Beşbalık, Pençul (Üç Turfan) Kaşgar şehirlerine kadar ulaşmışlardır. Aynı zamanlarda Yenisey Kırgızlarının bazı grupları Isık Göl, Talas ve her halde Fergana bölgelerine kadar göç etmişler-

¹⁴ F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 1992, s. 35.

¹⁵ Bartold, *Oçerk İstori Semireçya / Bartold, Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963, s. 36, 38, 39; Bartold, *İstoriya Türkistana / Bartold, Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963, s. 125; Bartold, *Oçerk Kulturnoy Jizni Türkistana / Bartold V. V., Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963, s. 242, 243.

¹⁶ Jean-Paul, Roux, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 2001, s. 206.

¹⁷ Bartold, *Kırgız. İstoriçeskiy Oçerk / Bartold, Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963, s. 484.

¹⁸ Bartold, *a.g.e.*, 485.

di¹⁹. Tanrı Dağları ve Fergana'ya kadar gelen bu Kırgızların bir daha geri dönme-yerek, buraları yurt edindikleri yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır.

İslam coğrafyacılarından İstahrî ve İbn Havkal haberlerinde Yenisey havzasında yaşayan Kırgızlardan bahsettikleri gibi, Fergana, İlak ve Şaş'a bitişik dağları da "Kırgız Dağları" diye adlandırmışlardır²⁰. "Bu dağlar -der el-Istahrî, Mavera-ünnehir'den başlayıp Türklerin iç bölgelerine kadar İlak (şimdiki Angren), Şaş (Taşkent) ve Kırgızlara kadar ulaşır. Bu dağlarda, baştan sonuna kadar gümüş ve altın madenleri bulunur; bunlardan en zengini Kırgız ülkesinin yakınında bulunur"²¹. Burada İlak ile Şaş'a yakın yerler olarak büyük ihtimalle Talas, Çatkal vadileri veya Tanrı Dağları'nın uzantıları düşünülmelidir. Muhammed b. Necib Bekran'ın Cihan-Name adlı eserinde, müellif aynı dağlardan bahsederken Fergana'dan doğuya doğru uzanan dağların ve bu dağların etrafında yer alan göllerin Uruşana'dan başlayıp, Fergana boyunca Kırgız topraklarına kadar uzandığını kaydetmektedir²².

Hudûd'l-Âlem'de Kırgızlar hakkında çok ilginç bilgiler yer almaktadır. Bu bilgilere göre Kırgızlar Toğuzguzlar'ın kuzey komşuları olarak gösterildiği gibi batı komşuları olarak da gösterilmektedir. Toğuzguzlar'ın doğusunda Çin ülkesi, güneyde Tibet ve Halluh ülkesinin bazı kısımları, batısında Kırgızların bir kısmının bulunduğu belirtilirken Toğuzguzlar'ın kuzeyi boyunca boydan boya yine Kırgız ülkesi ile komşu oldukları²³ belirtilmektedir. Ayrıca "Pençul Halluh ülkesinde bulunmaktadır (Bartold'a göre Pençul şimdiki Üç Turfan'dır²⁴). Fakat daha önceleri buranın hâkimi Toğuzguzlar adına hükmederdi. Şimdi Kırgızlar tarafından ele geçirilmiştir"²⁵ denmektedir. Daha sonra aynı müellif Yedisu halkları olan Çiğil ve Tuhsıların ülkelerini tasvir ederken Kırgızları da onların komşuları olarak göstermektedir²⁶. Bu sıralarda Çiğiller'in Isık Göl'ün kuzeyinde, Tuhsıların da Çu vadisinde yaşadıkları bellidir²⁷.

¹⁹ B. U. Urstanbekov ve T. K. Çoroyev, *Kırgız Tarihi (Kısaca Entsiklopediyalık Sözdük)*, Frunze, 1990, s. 205.

²⁰ İstahrî, *a.g.e.*, s. 281; Havkal, *a.g.e.*, s. 488; Şeşen, *a.g.e.*, s. 224; Z. V. Togan, *Bugünkü Türkî, Batı ve Kuzey Türkistan*, İstanbul, 1942, I, s. 69.

²¹ *Materialı*, s. 17; Şeşen, *a.g.e.*, s. 171.

²² *Materialı*, s. 48.

²³ *Hudûd*, (p. 16b)

²⁴ Bartold, *Kırgız. İstoriçeskiy Oçerk / Bartold, Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963, s. 492

²⁵ *Hudûd*, (p. 18a).

²⁶ *Hudûd*, (p. 18a)

²⁷ Bartold, *a.g.e.*, s. 492.

XVI. yüzyılda Molla Seyfû'd-Din Aksikendî tarafından yazılan Mecmaü't-Tevarih adlı eserde Selçuklu Sultanı Sancar'ın hâkimiyet döneminde Hocend dağlarında Kırk Oğuzdan meydana gelen Kırgız halkı hakkında bir efsane bulunmaktadır²⁸. Şecerelede Kara Hitaylar'ın istilası ve 1127'de Fergana ile Tanrı Dağları'nda Kara Hitaylara karşı yapılan mücadelelerin başında İmam İbrahim'in bulunduğu belirtilmektedir. Bu manevi öndere Oñ (Sağ) Kanat ve Sol Kanat olmak üzere Kırgız kabileler birliğini kurduğu isnat edilmektedir. Adı geçen efsane hakkında V. A. Romodin şöyle bir tespitte bulunmuştur: "Bu bilgiyi ve 1127 tarihini tam olarak kabul etmek doğru değildir. Bilgilerin diğer kaynaklar tarafından da doğrulanması gerekmektedir. Fakat Kırgızları daha Moğollardan önceki devirlerde Fergana ve Tanrı Dağları ile bağlayan bir efsanenin bulunduğu vakası tarihçiler şimdiden kabul etmeleri gerekmektedir"²⁹.

Bildiğimiz gibi Selçuklular Karahanlıları hâkimiyetleri altına aldıktan sonra Tanrı Dağlarının halklarıyla siyasi ve ekonomik ilişkilerde bulunmuşlardır. Eğer Kırgızlar söz konusu dönemlerde Tanrı Dağları'ndan çok uzaklarda yaşamış olsalardı böyle bir efsanenin ortaya çıkması imkansızdı. Bundan dolayı biz de Romodin'in iddiasının doğru olduğu kanaatindeyiz. Aksikendî'nin bu efsanesi Kırgızlar'ın bir kısmının eskiden beri Tanrı Dağları'nda yaşadığını doğrulamaktadır.

Tanrı Dağları'na kadar ilerleyen Kırgızlar Müslüman Karahanlılar'ın topraklarında ve onların Kuzeydoğu hudutlarında yerleşmişlerdir. Karahanlı Türklerinin medeni ve etnik karışımlarıyla gelişen ortak kültürün tesiri altında IX-XI. yüzyıllarda Kırgızların gelenekleri, örf ve adetleri de giderek değişmeye başlamıştır. XI. yüzyıl Fars müellifi Gerdizi, Zeynü'l-Ahbar adlı eserinde VIII. yüzyıla ait Abdullah b. El-Mukaffa'nın Kırgızlar hakkındaki bilgilerine yer vermiştir. Bu bilgilere göre Kırgızlar Hindular gibi ölülerini yakarlar, ateşin nesnelere en temiz olduğuna, ateşe düşen her şeyin temizleneceğine, ateşin ölüyü pislik ve günahlardan temizleyeceğine inanırlarmış³⁰. VIII. yüzyıl müellifinden farklı olarak XII. yüzyıl müellifi Tahir Mervezi, 1120'de yazdığı Tabâyiü'l-Hayavan adlı eserinde Kırgızlardan söz ederken Kırgızların yaşadıkları bölgeyi tespit ettikten sonra Kırgızların "ülkelerinin yazlık olan doğu ülkesi ile kuzey ülkesi arasında olduğunu, kuzeylerinde Kimakların, batılarında Yağma ile Karlukların bulunduğunu, Kuça ve Erklerin ise kışlak olan batı ile güney arasında bulunduğunu" belirtmiş ve Kırgızların bazı adetleri hakkında bilgiler aktarmıştır. Buna göre "Kırgızların adetlerinden biri ölülerini yakmaları

²⁸ *Material*, s. 205; Bartold, *a.g.e.*, s. 513.

²⁹ *Material*, s. 202.

³⁰ Bartold, *İzveşeniya iz Soçineniya Gardizi "Zayn al-Ahbar" / Bartold, Soçineniya*, T. VIII. Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1973, s. 48.

dır. Kırgızlar ateşin ölüleri temizlediğini ve günahlardan arıtıldığını sanırlar. Bu yakma âdeti onlar arasında eskiden beri varmış. Fakat Müslümanlarla komşu olduktan sonra ölülerini gömmeye başlamışlar³¹. Elbette Mervezi'nin burada zikrettiği Kırgızlar Karahanlılara komşu yaşayan Tanrı Dağlı Kırgızlarından başkaları değildir. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Kırgızların bir bölümü X. yüzyıldan itibaren İslami çevreye girmeye, hatta eski geleneklerini değiştirmeye başlamışlardır. Mervezi'nin bu bilgileri Kırgızların bir kısmının İslam dinini Moğol istilasından önce kabul ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Kaşgarlı Mahmud eserinde Kırgızların oturduğu bölgeyi göstermemiştir. Fakat o Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının şarlarını, çölleri baştan-başta dolaştığını, dillerini, kafiyelerini öğrendiğini yazmıştır³². Bu Türk boylarının hepsi Kırgızlar haricinde XI. yüzyılın ilk yarısında günümüzdeki Orta Asya (Maveraünnehir), Yedisu, Güney Kazakistan ve Türkmenistan'ın güneybatı taraflarında yaşamaktaydı. Kaşgarlı'nın bu bölgeleri gezdiği şüphesizdir. Çünkü Kırgızlar adı geçen boyların arasında, üstelik Çiğil ve Yağma boylarının yanında komşu olarak gösterilmektedir. Yenisey taraflarında bulunmadığı anlaşılan Mahmud Kaşgarî Zeki V. Togan'ın dediği gibi Kırgız lehçesini işte bu Tanrı Dağlı Kırgızlarından öğrenmiş olmalıdır³³.

c) Ezgişler

Söz konusu yüzyıllarda Fergana vadisinde yaşayan Türk boylarından biri de Ezgişlerdir. Kaşgarlı Mahmud'un bilgilerine göre Ezgişler XI. yüzyılda Özkent şehrinde yaşıyorlardı³⁴. Ezgiş adına İbn Hurdadbih'in adı geçen eserinde de rastlanmaktadır. Fakat müellif onlar hakkında fazla bilgi vermemiş, sadece Türk boylarını sayarken Ezgişlerden de söz etmiştir³⁵. Özkent şehrinin dışındaki Ezgişler hakkında daha geniş bilgiyi El-İdrisi'nin coğrafya eserinden almak mümkündür. Ona göre "Ezgişlerin ülkesinin batısında Oğuzların ve onların obalarının ülkeleri yer alır, doğusunda Ye'cüc ve Me'cüc ülkeleri bulunurdu. Ezgişlerin dolaştığı kalelerin ve

³¹ V. Minorskiy, *Sharaf al-Zaman Marvazi on China, the Turks and India*, Transl. and comment. by Minorskiy, London, 1942, IX, p. 30; R. Şeşen, *İbn Fazlan Seyahat - Namesi*, İstanbul, 1995, s. 102-103.

³² Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Luğati't-Türk*, Çev. Besim Atalay, Ankara, TDK, 1939, I, s. 4, 30.

³³ Togan, *a.g.e.*, s. 69.

³⁴ Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, *a.g.e.*, 1939, I, s. 96.

³⁵ Hurdadbih, *Kitab al-Masalik va'l-Mamalik*, Ed. M. J. Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, VI, Editio - 1889, s. 31; Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

yurtların bulunduğu ülkeler mümbit, bol hayvanın yetiştiği yerlerdi...”³⁶. Özkent şehrinde zikredilen Ezgişlerin bir kısmının sadece adlarının kaydedilmiş olması, Reşat Genç’in çok doğru olarak belirttiği gibi onların Karahanlı devletinde pek varlık göstermediğine işaret etmektedir³⁷. Herhalde bu Ezgişler ancak Karahanlı topraklarına göç etmiş veya göç ettirilmiş Ezgişlerin bir kolu olmalıdır.

d) Yabakular

Yazılı belgelerde XI. yüzyıldan önceki Yabakular hakkında bilgilere rastlanmamaktadır. Gardizi’nin eserinden Yabakuların menşei hakkında şunları öğrenmekteyiz: “Halluh’un bir hizmetçisi Toğuzguz ülkesine kaçmış. Onu sert bozkırda iki parça keçenin altında iken bulmuşlar ve ona Yabagu adını vermişler³⁸. Toguzguzlar’ın hakani kendi topraklarındaki Hallukları toplamış ve sonra bu yabancıyı onların reisi olarak tayin etmiştir. Hakan ona Yabaku-Halluh adını vermiştir³⁹.

Yazarın burada Yabakular’ın menşeiini Karluklar’a bağladığı görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud’a göre Yabakular’ın ana kütlesi Yedisu’nun kuzeydoğusunda bulunmaktaydı. Aynı yazar Yabaku bozkırından da söz etmektedir; burada Yamar-Suwi (suyu) akarmış⁴⁰. Kaşgarlı’nın verdiği diğer bir malumat çok büyük önem taşımaktadır. Ona göre Yabaku-Suwi nehirdir. Kaşgar dağlarından çıkarak Fergana ile Özkent’e akarmış⁴¹. İ. Umnyakov’a göre bu nehir Kara Derya’dır⁴². Yabaku Suwi hakkındaki bilgiler Minorskiy’e göre, Yabakuların bazı kısmının Batıya doğru göç ettiği doğrulamaktadır⁴³.

e) Yimekler

Kaşgarlı’nın verdiği bilgiler arasında en ilginç konu da müellifin Yimek kavminin bazı kısımlarını Özkent şehrinin dolaylarında yerleştirmesidir. Bunu müellif adı geçen eserinde İrtuş nehri hakkında bilgi verirken “İrtuş Yimek kırlarında bulunan

³⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları...* s. 115-117.

³⁷ R. Genç, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997, s. 36.

³⁸ Kaşgarlı’nın eserinde de Yabaku sözü aynı zamanda yün ve yapağı yoluntusu anlamına gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, *a.g.e.*, 1941, III, s. 36.

³⁹ Bartold, *İzveçeniya...* s. 42-43; Şeşen, *a.g.e.*, s. 72.

⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, 1941, III, s. 28.

⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, 1943, III, s. 36.

⁴² İ. İ. Umnyakov, *Samaya Staraya Turetskaya Karta Mira (XIV) / Trudi Samakand. Ped. Inst. Im A. M. Gorkogo*, 1940, I, s. 113-114.

⁴³ Hudüd, *İzahlar*, s. 288-289; Genç, *a.g.e.*, s. 46.

bir ırmağın adıdır” diyerek onların XI. yüzyılda nerede yaşadıklarını da açıkça göstermektedir⁴⁴.

Yimekler XI. yüzyılın ortalarında Irıtış'tan güneye doğru göç etmeye devam ediyorlardı. Ö. Karayev'e göre Yimekler bu dönemlerde artık Ala Göl ile Balhaş göllerine ulaşmış olmalıdır⁴⁵. Karahanlılar kuzeyde diğer Türk boylarıyla yaptığı gibi Yimek boylarıyla da savaşlar yapmışlardır. Özkent şehrinin etrafında bulunduğu zikredilen Yimekler büyük ihtimalle savaş sırasında Karahanlılar tarafından devlet sınırları içine göçürülmüş Yimeklerin bir kısmı olmalıdır.

f) Yağmalar

İncelediğimiz dönemler için birçok tarihçinin ilgisini çeken konulardan biri de “Toğuzguz” terimi olmuştur. İslam müelliflerinin eserlerinde Toğuzguz terimi çoğu zaman Merkezi Tanrı Dağları'nın doğusunda yaşayan Türklerin ortak adı olarak verilmektedir. IX. ve XIII. yüzyıllarda Merkezi Asya'daki etnik durum üzerine araştırmalar yapan tarihçilerden T. K. Çorotegin'in bu konuda yaptığı açıklamalar çok büyük önem arz etmektedir⁴⁶. Bu konuyla ilgili Tabari'nin (839-923) verdiği bilgiler esas olarak alınmaktadır. Ona göre 820'den sonra Uşruşana'yı (Fergana'nın güneybatı sınırında) Toğuzguzlar istilâ etmişlerdir. Taberi, 820-821 olaylarını tasvir ederken arada şöyle bir bilgi geçmektedir: “O sene... Toğuzguzlar Uşruşana'ya saldırdılar”⁴⁷. Vaktiyle V. Bartold bu bilgiye dayanarak İslam topraklarına komşu bulunan diğer kavimlerin de aynı dönemlerde Toğuzguz olarak adlandırıldığı sonucuna varmıştır⁴⁸. Toğuzguzlar'ın bu grupları şüphesiz o zamanlarda başlıca olarak Moğolistan'da yaşayan Uygurlar değildir.

Diğer bir İslam müellifi olan Mes'udi, Toğuzguz ülkesini Horasan ve as-Sin arasında yerleştirmektedir⁴⁹. T. Çorotegin'e göre eğer burada Maverünnehr'in Horasan ile birlikte bir idari bölgeye birleştirildiği dönemden söz ediliyor olsa bile, Toğuzguz ülkesi olarak IX-X. yüzyıllarda Uygurlar dâhil çeşitli kavimlerin yaşadığı geniş bir bölge kabul edilmektedir.

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, 1939, I, s. 97.

⁴⁵ Karayev, *a.g.e.*, s. 106.

⁴⁶ T.K. Çorotegin, *Etniçeskiye Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentralnoy Azii Domongolskogo Vremeni*. Bişkek, Fond Sorosa, 1995, s. 22.

⁴⁷ Çorotegin, a.y.

⁴⁸ V.V. Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Koprıman K. Y., Aka A. İ., Ankara, 1975, s. 69.

⁴⁹ Şeşen, *a.g.e.*, s. 44.

Toğuzguz adının evvelce Uygurlara değil, Şa-To Türklerine verildiğinin en açık göstergesi, IX. yüzyılda Çin'de ortaya çıkan bir ayaklanmayı Çin imparatorunun Mes'udi'nin rivayetine göre Toğuzguzların yardımıyla, Çin kaynaklarına göre Şa-To Türklerinin yardımı ile bastırılmış olduğu vakadır. Hem Çin kaynaklarında hem de Arap kaynaklarında bahsedilmesi itibariyle ender sayılan bu olayı Çinliler Şa-To Türklerine atfederek bilgi verdikleri halde, Araplar Toğuzguzlara atfen vermişlerdir.

Cahiz'in verdiği bilgilere göre, Uygurlar'ın Doğu Türkistan'a göçlerinden önce oralarda Toğuzguzlar yaşamaktaydı. Uygurlar'ın Doğu Türkistan'a göçleri Cahiz'in ölümünden üç yıl önce olduğu halde, Cahiz diğer Arapların söylediği gibi, Toğuzguzlar'ın burada pek çok yaşadıklarını ve batı komşuları olan Karluklar'la çok savaş yaptıklarından söz etmektedir⁵⁰. Cahiz'in verdiği bu malumat önceki bilgiler ile birlikte araştırmacılar için Toğuzguzların batı kısmını Uygurlar'dan da, Karluklar'dan da ayrı düşünmesi gerektiği fikrini ortaya atmıştır.

İslam kaynaklarında Orhon ve Turfan Uygurlarının batısında yaşayan Toğuzguz gruplarının etnik kadrosu hakkında daha açık bilgi verebilecek parça parça bilgiler bulunmaktadır⁵¹. Bu eserleri ve özellikle Gardizi'nin verdiği bilgileri Çin kaynakları ile Şine-Usu Uygur kitabesindeki materyallerle karşılaştırarak araştırmacılar, Uygurlar'ın riyaseti altında canlandırılmakta olan kağanlıkta Karluklar dışında daha iki tane merkezkaç güçlerin bulunduğunu kaydetmektedirler. Bunlar Toğuz Oğuzlardan Bayırku kabilesi ve Yağmalar idi⁵². Bu eski Toğuzguz konfederasyonundan ayrılmış bölükler ile birlikte Yağmalar Orta Asya'nın batı taraflarına, yani Batı Türk Kağanlığı'nın (Türgeşlerin) doğu topraklarına göç etmişlerdir. Burada VIII. yüzyılın altmışlı, yetmişli yıllarında üstünlük tamamen Karluklar'ın eline, batı kısmı ise Oğuzların, Kuzey tarafı Kimeklerin eline geçmiştir.

Yukarıda gördüğümüz gibi 766'dan X. yüzyıla kadar Yedisu ve Tanrı Dağlarının Kuzey yarısında Karluklar hâkim durumda idi. Isık Göl vadisi IX. yüzyılda Çiğillerin elindeydi. Yağmalar esas olarak Tanrı Dağlarının batı ve güneybatı kısımlarında yaşıyorlardı. Bu bilgilerden dolayı yukarıda sözü edilen yaklaşık 820'deki Uruşana'ya yapılan hücumun, büyük ihtimalle Tanrı Dağlı Türklerin esas kuvvetleri olan savaşçı Yağmaların olduğu ileri sürülmektedir⁵³. Çorotegin'e göre Taberi, Toğuzguz kelimesini Çiğiller ve Karluklar'dan farklı olarak Tanrı Dağları'nın batı

⁵⁰ Bartold, *a.g.e.*, s. 68-71.

⁵¹ Bartold, a.y., S.G. Ağacanov, *Oçerk İstori Oğuzov i Turkmén Sredney Azii v IX-XIII vv.* Aşhabad, 1969, s. 127.

⁵² Çorotegin, *a.g.e.*, s. 25.

⁵³ Çorotegin, *a.g.e.*, s. 26.

kısımında yaşayan Yağma kavmi için kullanmıştır. Çünkü Uygur ordusunun Merkezi Asya'nın derinlerinden çıkıp çok kısa süren bu savaş için buraya kadar geldiğini kabul etmek zordur. Ayrıca, bu dönemlerde Uygur Kağanlığı Orta Asya toprakları için savaş yapacak durumda değildi⁵⁴.

Bu cümleden olarak şunu söyleyebiliriz ki, Tanrı Dağları'nın Batı ve Güneybatı kısımlarında yaşayan Yağmalar Alay Dağları'nın etekleri ve Uruşana'ya (yani Güney Fergana'ya) kadarki toprakları da nüfuzları altında tutmuşlar ve icabında vadinin iç bölgelerine kadar seferler düzenlemişlerdir.

g) Çiğiller

Çiğiller'in (veya Cikiller'in) aslında Karluk boylarından biri olduğu yukarıda görülmüştür. X. yüzyılda bu akrabalık bilinmekle beraber Çiğiller artık müstakil bir kavim sayılmaktaydı⁵⁵. Hududu'l-Âlem'de verilen bilgilere göre Çiğiller'in büyük kısmı Isık Göl'ün kuzeyinde, Taraz'da⁵⁶, sonraları Kuyaş ve Kaşgar yörelerinde yaşamışlardır. İbnü'l-Esir'e göre XI. yüzyılda Çiğiller Maverâünnehir'deki Karahanlı ordusunun çekirdeğini teşkil ediyorlardı⁵⁷. Nizamü'l-Mülk Sultan Melikşah'ın 1089-1090'da yaptığı Semerkant ve Özkent seferlerini anlatırken Çiğiller ile Maverâünnehir halkından yerli halk olarak zikretmiştir. Buradan anlaşılıyor ki, XI. yüzyılın ikinci yarısında Çiğiller'den bir grup artık Maverâünnehir topraklarında da yaşamakta olup Karahanlı Devletinin bünyesinde çok önemli bir yer tutmaktaydı. Oğuzlar Ceyhun'dan Çin'e kadar uzanan yerlerdeki Türklerin hepsine Çiğil dediklerine⁵⁸ göre Çiğiller XI. yüzyılda çok önemli bir teşekkül haline gelmişlerdir. Fakat durumun böyle olmasına rağmen ne Kaşgarlı Mahmud, ne de diğer İslam müellifleri, bize Fergana'da yaşayan Çiğiller hakkında hiçbir bilgi bırakmamışlardır. Çiğillerin bir dönemlerde bu bölgede bulunduğuna işaret eden tek şey günümüze kadar ulaşan "Çatkal" yer ve nehir adıdır. Orta asırlarda Çidgil küresi olarak zikredilen toprakların o zaman Fergana içinde kabul edilen Çatkal vadisine tekabül ettiği açıktır⁵⁹. Ayrıca İslam müelliflerinin şimdiki Naryn nehrine de Cidgil

⁵⁴ Yu. S. Hudyakov, *Voorujeniye Tsentralnoaziatskih Koçevnikov v Epohu Rannego i Razvıtogo Srednevekovya*, Novosibirsk, 1991, s. 155-157; A. Baytur, *Kırgız Tarihinin Lektisyalari*, Bişkek, 1992, I, s. 90-91.

⁵⁵ Sümer, *a.g.e.*, s. 36; Bartold, *Oçerk İstorii Semireçya / Bartold, Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturi, 1963, s. 37.

⁵⁶ *Hudüd*, a.y.

⁵⁷ *Materiali*, s. 62.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, 1939, I, s. 393-394.

⁵⁹ Bartold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 177.

(Cikil) dedikleri bellidir⁶⁰ (Haritaya bakınız). Bu yer ve nehir adı fikrimizce bir zamanlarda Fergana etrafında yaşayan kalabalık ve kuvvetli bir Türk boyunun tarihi izleri ve varlığını yansıtmaktadır. XII. yüzyıldan itibaren hiçbir kaynakta Çigil adı geçmemektedir. Bu durum, onların ezici çoğunluğunun yerleşik hayata geçerek Maveräünnehir halkıyla karıştığını göstermektedir.

h) İläklar

Diğer bir Türk boyunun yaşadığı bölgeyi gösteren başka bir coğrafya adı da İlak'tır⁶¹. Bu bölgenin daha XI. yüzyılda Türkleştiği anlaşılmaktadır⁶². İläk Türkleri şimdiki Taşkent civarında yaşayan ahalinin doğrudan doğruya ataları olmuştur. İläklar da Barsgan ve Çigiller'le beraber Türk grubunun başlıca kabilelerinden sayılmışlardır. İlak küresi Fergana Vilayeti'nin sınırları içinde değildir. Fakat Fergana vadisini Açlık Stepleri'yle bağlayan tek geçit üzerinde bulunmaktaydı. Yani, buraya yakın bir mesafede bulunmasıyla Fergana halkıyla en eski zamanlardan beri çok sıkı siyasi, etnik, kültürel ve ekonomik münasebetlerde bulunarak bölünmez bir bütünlük teşkil etmiştir. İläk olarak şimdiki Angren nehri vadisi (Ortaçağlarda İläk nehri) kabul edilmektedir⁶³.

Elde ettiğimiz bilgilerden anlaşılan şu ki, bu bölgedeki Kırgız, Yimek, Ezgiş, Yabaku, Yağma, Çigil, İläk boyları diğer Fars kökenli etnik gruplar ile birlikte Fergana ahalisini etnik terkiibini oluşturmuşlardır. Fakat Fergana'daki siyasi hâkimiyet, etnik ve kültürel üstünlük Karluklar'ın elinde bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi Maveräünnehir'in her tarafında, bilhassa bölgenin doğu kısmını oluşturan Fergana, Şaş, İläk ve Ustrûşana'da Türkler İran menşeli kavimlerle karışık durumda ve çoğunlukta idi. Bu durum doğal olarak bölgenin Kara Hanlılar tarafından fethini daha da kolaylaştırmış ve dil, kültür itibarıyla tamamen Türkleşmesini sağlamıştır.

⁶⁰ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930, s. 476; Havkal, *a.g.e.*, s. 512.

⁶¹ Le Strange, *a.g.e.*, s. 477, 482, 483; Togan, *a.g.e.*, s. 55.

⁶² Bartold, *Oçerk İstorii Turkmenskogo Naroda / Bartold, Soçineniya*, T. II, (1), İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, 1963, s. 579.

⁶³ Bartold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 183; Le Strange, *a.g.e.*, s. 482.

KULLANILAN EDEBİYAT

- Ağacanov, S. G., *Oçerk İstorii Oğuzov i Turkmnen Sredney Azii v IX-XIII vv.* Aşhabad, 1969.
- Babur-Name (Zapiski Babura)*, Red. Azimcanova S. A., İnstitut Vostokovedeniya AN Respubliki Uzbekistan, Taşkent, 1993.
- Bartold, V. V., *İstoriya Turkistana* / Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1963.
- Bartold, V. V., *Kirgizi. İstoriçeskiy Oçerk* / Bartold V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1963.
- Bartold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan H. D. Yıldız, TTK, Ankara, 1990.
- Bartold, V. V., *Oçerk İstorii Semireçya* / Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1963.
- Bartold, V. V., *Oçerk İstorii Turkmenskogo Naroda* / Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1963.
- Bartold, V. V., *Oçerk Kulturmoy Jizni Turkistana* / Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1963.
- Bartold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Hazırlayan Kopraman K. Y., Aka A. İ., Ankara, 1975.
- Bartold, V. V., *İzvoleşeniya iz Soçineniya Gardizi "Zayn al-Ahbar"* / Bartold V. V., *Soçineniya, T. VIII*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1973.
- Baytur, A., *Kirgiz Tarhının Leksivaları*, T. I, Bişkek, 1992.
- Çorotegin, T. K., *Etniçeskiye Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentralnoy Azii Domongolskogo Vremeni*, Fond Sorosa, Bişkek, 1995.
- Davidoviç, Ye. A., *Numizmatičeskiye Materiali Dlya İstorii Razvitiya Feodalnih Otnoşeniy v Sredney Azii Pri Samanidah*, Trudi İnstituta İstorii, Arheologii i Etnografii AN Tadjikskoi SSR, T. XXVII, 1954.
- El-Istahri Ebu İshak el-Farisi, *Surat al-Ard (Vae Regnorum)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967. BGA, I, 348 p.
- El-Mukaddasî Şemseddin Ebu Abdallah, *Ahsan al-Takâsim fi Marifat al-Akâlim (Descriptio Imperii Moslemici)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, III, 498 p.

- Gafurov B. G., *İstoria Tadjikskogo Naroda v Kratkom İzlojenii (S Drevneysh Vremen do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskey Revolyutsii 1917 g.)*, Pod Red. İ. Braginskogo, T. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiçeskey Literaturı, Moskva, 1949.
- Genç, R., *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.
- Hudüd al-Alam. The Regions of the World, A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.* Translated and Explained by V. Minorsky with the Preface by V. V. Barthold, Translated from the Russian, London, 1937.
- Hudyakov, Yu. S., *Voorujeniye Tsentralnoaziatskih Koçevnikov v Epohu Rannego i Razvitogo Srednevekoviya*, Novosibirsk, Nauka, 1991.
- Hurdadbih, *Kitab al-Masalik va'l-Mamalik*, Ed. M. J. Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, VI, Editio-1889.
- İbn Havkal Ebu'l-Kasım el-Nasibi, *Surat al-Ard (Opus Geographicum)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, II, 528 p.
- Karayev, O., *İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X-naçalo XII vv.)*, İlim, Frunze, 1983.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Luğati't-Türk*, Çeviren Besim Atalay, Ankara, TDK, III, 1941.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Luğati't-Türk*, Çeviren Besim Atalay, Ankara, TDK, I, 1939.
- Klyastorniy, S. G., *Terhinskaya Nadpis, ST*, III, 1980.
- Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930.
- Materiali po İstorii Kirgizov i Kirgizii*, Otv. Red. V. A. Romodin, Vıp. 1, Nauka, Moskva, 1973.
- Minorskiy, V., *Sharaf al-Zaman Marvazi on China, the Turks and India*, Translated and comment. by Minorsky, London, 1942, IX.
- Negmatov, N. N., *Gosudarstvo Samanidov (Maverannahr i Horasan v IX-X vv.)*, Duşanbe, 1977.
- Roux, Jean-Paul, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, Çeviren Lale Arslan, İstanbul, 2001.
- Sümer, F., *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 1992.
- Şeşen, R., *İbn Fazlan Seyahat-Namesi*, İstanbul, 1995.
- Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985.
- Togan, Z. V., *Bugünkü Türkili, Batı ve Kuzey Türkistan*, I, İstanbul, 1942.

Umnyakov, İ. İ., *Samaya Staraya Turetskaya Karta Mira (XIV) / Trudi Samakandskogo Pedagogičeskogo İnstituta im A. M. Gorkogo*, I, 1940.

Urstanbekov, B. U., Çoroyev, T. K., *Kırgız Tarihi (Kıskaçça Entsiklopediyalık Sözdük)*, Frunze, 1990.

